

V povojni slovenski prozi je Ciril Kosmač kljub razmeroma neobsežnem opusu osebnost, ki s samosvojo lirično izpovedjo in stilnim bogastvom, z zavzetostjo za lepoto jezika in zgoščenost, za vsebinsko polnost izraza, sodi v središče slovenskega literarnega dogajanja. Dejstvo pa je, da morda prav zaradi teh lastnosti nekoliko sameva ob mogočnih, obsežnih epopejah pisateljev svojega rodu (Miška Kranjca, Mire Mihelič in drugih) in ob iščočih poskusih mlajših pisateljev. Kosmač namreč ostaja kljub novim tokovom v prozi vztrajno samosvoj, tak, kakršen se je izoblikoval že tedaj, ko se je prvič spopadel z bolečino preganjanca in izgnanca ter jo oživil v noveli Gosenica.

Vse na videz preproste stvari — ljubezen do domačega ognjišča, do človeka, do pravice in do svobode — se kot dobre želje upodabljajo v Kosmačevih novelah na način, ki bi ga lahko imenovali čustveno zavzet, samosvojega pa ga dela to, da je obogaten s humorjem svetovnega popotnika, ki nosi s seboj izročilo slovenskega ljudskega pripovednika, šegavost in trpkost svoje življenjske izkušnje ter bolečino civiliziranca 20. stoletja, ki hoče pobegniti svojemu zablodelemu razumu in najti pot k starodavni ali novi človeški dobroti in ljubezni.

Matej Rode
Gimnazija Celje

NEPRAVI PREMI GOVOR

Oglejmo si najprej primer.

A ona, kakor da ni razumela. Naprej stoji sredi odprtih vrat in njene oči so zazrte v njegove komolce, ker ima roke pod glavo. Ko da je tam njen mož in njen mož je noče k sebi. In njene oči tega ne morejo razumeti. Niti njene noge, ki so malce vsaksebi in veje sapa mimo njih.

Zaradi mene je menda spala na senu, je pomislil, in zdaj ne znam biti njen mož.

Na cesti so zaropotali nemški tanki.

»Hitro se odpravim,« je rekel in vtaknil komolce pod rjuho.¹

Pozorni bralec bo gotovo opazil, da avtor besed, ki sem jih podčrtal, ni stavil in narekovaj, jih torej ni čutil kot premi govor in je želel to pokazati tudi z zunanjimi znamenji.

Podobno željo zasledimo tudi pri drugih pisateljih; Ciril Kosmač je v Baladi o trobenti in oblaku to razliko nakazal s poševnim tiskom besed v narekovaju.

Bil je človek srednje rasti in srednjih let. In zdaj je bil ves vesel in ves živ, kakor je bila živa in vesela njegova srajca. »Srečen sem! Srečen sem! Srečen sem!« je utripalo v nekakšnem valčkovem ritmu, tako glasno utripalo v njem, da mu je bilo skoraj nerodno. »In otročji sem. In vznemirjen. Vznemirjen kakor mlad fant, ki gre prvič na sestanek.«

»Hm, kajpak,« se je popraskal kmet. »In pišete knjige?«

»Knjige... Pa saj je skoraj tako.«²

¹ Boris Pahor. Mesto v zalivu. Lj. 1964. str. 13—14.

² Tantadruj. Lj. 1964 str. 8.

Cankar je to razliko označil z rabo pomišljaja.

Stala je korak od postelje, ni stopila bliže, tudi smehljala se ni.

»Olga, kdo je bil v tej izbi na Sveti večer?«

»Jaz sem bila pri tebi!«

— Glej, zardela je! — je pomislil Peter in ves se je tresel.³

Hieng je za to uporabljal enojni narekovaj.

Plavolasec je bil posmehljivo prijazen:

— Tale gre počasi. Ne bo težko.

— Daj! Zgani sel je siknil lajnar.

'Ali naj se uprem?' je spreletelo Lebana, 'ali se sploh morem.'

Mar ni še opoldne modroval o tem, kako se mu je sramota zmerom spre-
vrgla v korist...?⁴

Rudi Šeligo pa je uporabil razprti tisk.

Ujel se je na misel, ki mu je nudila dovolj upanja. Ko se je moral s ploč-
nika umakniti, se je skoraj zmedel, se ustavil, ko ga je prešinilo: Če bi se
čisto potopil v nekaj, da bi na vse ostalo pozabil. — Sicer
pa mu je ušla.⁵

Gre torej za kategorijo, ki se je pisatelji zavedajo in jo vedno bolj tudi
uporabljajo, naša slovnica pa o njej molči. O njej je sicer že marsikaj napisa-
nega,⁶ toda še vedno ni dokončne in zadovoljive opredelitve tega pojava, ki
stoji na meji med slovnico in stilistiko. Nekateri ga vse preveč enačijo s pol-
premim govorom (rus. nesobstvenoo-prjamaja reč, nem. erlebte Rede, fran. style
indirect libre, polj. mowa pozornie zalezna, češ. polopřima řeč, slovaško polo-
priama reč, srbh. slobodni neupravni govor), drugi ga pa obravnavajo vse pre-
široko in govore o njem kot o toku zavesti (stream of consciousness). Bliže
zadevi so tisti, ki govore o notranjem monologu (nem. innerer Monolog, fr.
monologue intérieur, ang. interior monologue, rus. vnutrenij monolog), čeprav
se mi izraz ne zdi ravno posrečen. Saj včasih ne gre le za monolog, samogovor,
ampak tudi za dialog, dvogovor, četudi s svojim drugim jazom, kot npr. pri
Preglju.

Tedaj so se Mohorju začele uravnovešati misli in je iskal od tam, kjer je
bil prej prenehal razmišljati, kako neki se mislijo pravdati Tolminci.

»Da na Tolminskem ni punta?« je modroval. »Ali takisto misliš, Mohor?
Da ga ni, verjameš. Deš, da je? Amen pa hudič! Mohor, pa te vprašam, ali ne bi
mogel biti? Mogel bi! Mohor Kacafura, zapomni si, mogel bi biti! Vol je vol, pa
ga jarem drži. Ljudje pa niso živina. Niso! To je prvo. Zato se puntajo. To je
drugo. Stoj! Če se ne, pa se bodo. To je tretje, Mohor Kacafura. In četrto,
Mohor...?«⁷

Včasih pa se razvijajo celi pravi dvogovori, kot npr. pri Finžgarju.

³ Zbrani spisi VI. Lj. 1927 str. 195.

⁴ Gozd in pečina. Lj. 1966 str. 156.

⁵ Kamen. Perspektive 1/1960-61, str. 740.

⁶ Obširna bibliografija v knjigi Lubomira Doležela: *O stylu moderni češke prozy*. Praga 1960. na-
vaja v glavnem slovanske vire. Novejše vire, predvsem v zahodnoevropskih jezikih, navaja Erika Höch-
nisch v knjigi *Das gelangene Ich*. Studien zum inneren Monolog in modernen französischen Romanen. Hei-
delberg 1967. Pri nas je o nepravem premem govoru pisal Jože Toporišič. Najprej v svoji knjigi *Pripo-
vedna dela F. S. Finžgarja*. Lj. 1964, predvsem v poglavju Portretiranje in podajanje toka zavesti (str.
86—102), žal da le praktično, brez teoretičnega razglabljanja in ob zelo neenotni terminologiji. Kasneje
omenja nepravni premi govor tudi v svojem *Slovenskem knjižnem jeziku* 3. Lj. 1967 (str. 99).

⁷ Ivan Pregelj. Izbrano delo I. Celje 1962, str. 17.

Pod noč tistega dne se je naklepičilo, da je pricijazila Kurja Micka koš jajec iz Mišjega dola. Na razpotju zagleda v povaljanem snegu knjigo.

»Debte, branje!« je zapiskala skozi šilasti nos. Sklonila se je in izvlekla Mohorske bukve iz snega.

»Kdo bi bil izgubil to reč?« je preudarjala, ko je lezla previdno z nevarnim tvorom proti Zelinu. »I kdo? Gospod Janez! kdo pa bere na bukve v Mišjem dolu ali v Zalazu? Nihče. O Janez, Janez so izgubili. Kolikokrat sem jih srečale z bukvami med prsti!«

Očedila je knjigo snega in jo zamotala v veliko rdečo ruto. »Srečo pa imaš, Mica!« Široke ustnice so se ji razlezele v radost skritega poželjenja.

»Kako sem zaželela kozarček vinčka! Na, pa se mi natoči sredi pota! Še nocoj stopim pred gospoda. Pa porečem: Ali so izgubili, ali niso? Tuja reč je to-le. Našla sem in prinašam, kamor se spodobi. Zakaj niste namreč pridigali zaman o sedmi božji zapovedi, in pa tudi zavoljo tega, da se prepričate, kako po krivici ljudje pomičejo Kurjo Micko s hudobnimi jeziki, kakor da bi ji bili zelniki nevarni. Tako-le porečem.«

Mož pa odgovori in pokima: »Prav, prav, Mica. Lepo je to in po krščanski dolžnosti.«⁸

Nato bo stopil mož k steni in pritisnil tisti beli knofek. V veži: 'Cingilik', v hišo pa Marijana.

»Daj, daj poreče mož, Mici kozarec vina! Lej, izgubljene bukve je našla in vrnila.« Na te besede bo pa za me praznik v kuhinji, naj kaže pratika, kar hoče. Marijana bo navrgla pogače in še kaj. Ni stisnjena, kakor Jera v Brdih.«⁹

Menim da bi temu pojavu bolj ustrezal izraz notranji govor (angl. inner speech, rus. vnutrennaja reč, polj. mowa wewnętrzna).

Ena od oblik tega notranjega govora je tudi naš nepravi premi govor (češ. nevlastní příma reč, slovaško nevlastná priama reč, rus. neoboznačennaja prajamaja reč, fr. style direct libre).

Osnovna značilnost nepravlega premega govora je, da ga pisatelj uporablja, kadar hoče pokazati tisto stopnjo zavesti, ko človekove misli, asociacije ali občutki že dobijo svojo obliko v besedi, le-ta pa še ni bila izgovorjena, torej še ni dobila svoje slušne podobe. Zato ga pisatelj navadno uvaja z glagoli mišljenja. V tem se razlikuje od »toka zavesti«; ta hoče posredovati dosti bolj zapleten potek, potek ki skuša seči kar se da globoko v zavest ter slediti nastajanju posameznih misli.

Druga značilnost nepravlega premega govora je raba prve osebe; V tem se bistveno razlikuje od polpremega govora, ki praviloma uporablja tretjo osebo, torej o notranjem govoru le poroča.

Tretja značilnost je, da ga pisatelj uporablja vedno le v tisti plasti svojega dela, v katerem posreduje besede junaka, in nikoli ne v plasti pripovedovanja. To praviloma velja, če je delo napisano v tretji osebi.

Zanimivo je zasledovati, kako so si pisatelji počasi priborili pravico označevati nepravi premi govor.

Najprej so ga po zahtevah latinske slovnice¹⁰ pisali enako kot premi govor, z vsemi ločili in veliko začetnico. Latinska slovnica namreč pravi: Kadar navajamo besede ali misli kake osebe dobesedno, to je tako, kakor jih je govorila ali mislila, imenujemo to premi ali direktni govor (oratio recta).¹¹

⁸ Na težave, ki jih je imel avtor z ločili, je opozoril Toporišič v citiranem delu (str. 95).

⁹ F. S. Finžgar. Zivljenje in smrt Mohorske knjige. Koledar Mohorjeve družbe 1908 str. 61.

¹⁰ Slovenske slovnice se pri definicijah premega govora omejujejo le na izgovorjene besede.

¹¹ Rudolf Južnič. Latinska slovnica. Lj. 1952, str. 438.

V takih primerih nam le glagoli mišljenja povedo, da ne gre za premi govor.

Lojzka si je mislila: »Če zdajle umrje in mi pride povedat!«¹²

Ta način je marsikje v navadi še danes. Toda že zelo zgodaj so pisatelji začeli opuščati narekovaj, da bi vsaj tako opozorili na razliko med premim in nepravim premim govorom:

Zato je nekega dne pod drevesom sreče premišljeval: Ne vem za očeta ne za mater. Bog ve, kod se morata klatiti; kdo ve, kako se jima godi...¹³

Oblika uveljavljanja nepravlega premega govora je tudi opuščanje velike začetnice. Najprej stoji stavek še v narekovaju, kot npr. pri Kersniku.

Slikar je med potom že večkrat pobijal misel, da pozve, kdo je njegova spremljevalka; prišla mu je nehote na misel, a zavrnil jo je sam; zanimalo ga je bolj, pustiti ji v svoji domišljiji večji krog kombinacij; srečanje je bilo nenavadno, prijetno in je imelo nekaj romantične barve, če tudi malo; čemu torej še to odbijati; »naj mislim, da je vsaj princesinja, katero spremljam,« dejal je Kosan sam pri sebi.¹⁴

Isti avtor pa je nepravi premi govor označil tudi drugače; brez narekovanj in z malo začetnico:

Držal je njeno ročico in hotel se posloviti z daljšim stavkom, a dejal je le: »Z Bogom!« In potem, — ali je bilo to posledica misli: saj je več ne vidim, in ne pozna se tudi ne; ali pak je hotel mladi mož res nekoliko več poezije za današnje srečanje, ali morda celo sam ni vedel, zakaj in kako se je zgodilo: — objel je drobno stvarco z levico in ustna njijuna so se srečala jeden trenutek.¹⁵

Slednjič se je nepravi premi govor osamosvojil od premega govora. Začnejo ga pisati brez kakršnihkoli posebnih znamenj. Najprej ga še spremljajo glagoli mišljenja:

Nadzornik ga res ni poslušal, ampak je komaj slišno požvižgaval. Kvirin, ki je bil ves v ognju, je zdaj iznenada umolknil. Neka čudna užaljenost je zadržala besedo. Komu govorim, se je zavedel? Komu razkazujem najdražja spoznanja, ki so se komaj razcvetela? Predramil se je in bilo ga je sram.¹⁶

Končno je izginil še glagol mišljenja, kot pri Hiengu:

Vedel je, da mora peti nekaj brezumnega in neumnega. Imao sam sedam žena. Čemu to pojem? A čemu sem segnal te ljudi na kup? Pojem in moram peti.¹⁷

Pričujoči sestavek naj opozori na nepravi premi govor predvsem slovničarje v upanju, da mu bodo našli mesto v slovenski slovnici, pa tudi stiliste v prepričanju, da imamo opraviti s stilno prvino z visoko stopnjo stilne zaznamovanosti.

¹² Ivan Cankar. Zbrani spisi VI. Lj. 1927, str. 278.

¹³ Janez Cigler. Sreča v nesreči. Lj. 1931, str. 64.

¹⁴ Janko Kersnik. Lutski ljudje. Ljubljanski zvon 1882, str. 164.

¹⁵ Janez Kersnik. Lutski ljudje. Ljubljanski zvon 1882, str. 165-6.

¹⁶ Miran Jarc. Človek in noč. Lj. 1960, str. 163.

¹⁷ Andrej Hieng. Novele. Maribor 1954, str. 21.